УДК: 94(477)«1920»:2

DOI: <https://doi.org/10.31392/VAN-2020.30-34.06>

ДІЯЛЬНІСТЬ НКВС УСРР У СФЕРІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (1920-І РР.)

Песоцький Максим Миколайович

аспірант кафедри історії та археології слов'ян,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: pesotskiy-m@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3123-2088>

Досліджено діяльність Народного комісаріату внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки у період Нової економічної політики у сфері релігійного життя. Висвітлено вплив Народного комісаріату внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки на тогочасне українське суспільство, релігійне життя українського народу. Показано роль Народного комісаріату внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки у справі втілення радянської релігійної політики в Україні в період Нової економічної політики та на етапі її згорання. Атеїстична тоталітарна радянська влада, офіційно декларуючи принципи воєнничого атеїзму, на практиці намагалась повністю підпорядкувати собі релігійне життя українського народу щоб через підконтрольні церковні органи посилити контроль свого режиму над українським суспільством, зменшити супротив українського народу більшовицькому тоталітарному режиму, зв'язати українському народу свої ідеологічні засади, зламати українську національну свідомість через усебічне посилення гноблення українського народу для подальшої трансформації української нації у радянське суспільство. В результаті, хоч режиму й вдалось значно посилити свої позиції у сфері релігійного життя українського народу, поставити релігійне життя українського народу під жорсткий контроль, але підмінити традиційну національну самосвідомість українського народу своїми тоталітарними антинародними, антинаціональними ідеологічними засадами більшовицькій владі не вдалось, тож у відповідь на свою поразку і повну неспроможність ідеологічно знищити український народ тоталітарний більшовицький радянський режим посилював репресії проти українського народу, розгортав широкі карні заходи, посилював політику терору й таким чином закономірно дійшов до фактичного геноциду українського народу, його фізичного знищення за національною ознакою незалежно від класу.

Ключові слова: НКВС, Україна, радянська влада, репресивна система, карні органи, УСРР, релігія.

Постановка проблеми. З приходом до влади в Україні тоталітарного більшовицького режиму й знищенням української державності розпочалась активно політика радянзації українського суспільства, важливу роль у справі впровадження більшовицької політики в Україні відігравали структури Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Української Соціалістичної Радянської Республіки, звісно НКВС УСРР, як і республіка загалом, повністю контролювались московським більшовицьким режимом, фактично Україна була окупована більшовиками й, не зважаючи на формальний статус союзної республіки, на практиці не мала можливостей навіть на рівні автономії. Більшовики планували швидко, жорстко й безкомпромісно радянізувати українське суспільство, по суті знищивши його як націю, й перетворити його на суспільство радянське, в таких умовах важливим для

режиму було взяти під контроль релігійне життя українського народу, щоб з одного боку задавити усяку антирадянську думку, котра могла бути сформульована релігійними організаціями і надалі розповсюджуватись цими ж організаціями, а з іншого боку, взявши під повний контроль релігійне життя українського народу, радянська влада не тільки знищувала опозицію, але й могла використовувати підконтрольні релігійні установи як для посилення контролю над населенням, так і для пропагування більшовицьких ідеологічних засад. Активним виконанням цього завдання займались власне структури органів НКВС УСРР, оскільки були однією з найпотужніших й найефективніших організацій у справі втілення радянської політики та керування суспільством в арсеналі більшовицького тоталітарного режиму. Тож для розуміння ролі НКВС в процесі радянзації України та його можливостей у період 20-х років ХХ століття необхідно розглянути й питання діяльності органів НКВС УСРР у справі впровадження радянської політики у сфері релігійного життя українського народу.

Мета. Мета статті полягає у розкритті діяльності органів НКВС УСРР у сфері релігійного життя крізь призму історичного моменту боротьби більшовиків за владу, їх подальшого посилення й розгортання більшовицької політики на території України, впровадження більшовицької політики у сфері релігійного життя на практиці органами НКВС УСРР, які завдання і з якою метою ставились перед органами НКВС, як вони їх виконували протягом 20-х років і які мали результати.

Історіографічний огляд. Важливими для розкриття проблеми є дослідження І. Г. Біласа, О. М. Мироненка, Ю. А. Реєнта, Ю. І. Шаповала та ін. Ці праці загалом дають багатий матеріал для розкриття проблеми, але вони, загалом, не концентруються на поглибленому розкритті питання діяльності органів НКВС у сфері релігійного життя й здебільшого роблять акцент вже на органах НКВС 30-х років, в той час як діяльність НКВС 20-х років хоч і розглядається, але не підлягає такому ж ретельному осмисленню.

Виклад основного матеріалу. Народний комісаріат внутрішніх справ наглядав за впровадженням у життя релігійної політики радянської влади стосовно заходів з відокремлення церкви від держави. Проводились заходи по інформуванні населення стосовно нових законодавчих норми у сфері релігії, контролювались фінансові справи церковних організацій та структур та формування законодавчої бази для націоналізації майна. Безпосередньо релігійними проблемами з долученням за необхідністю інших відділів займався відділ культів на чолі з К. Гольбертом [Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ, 2003, с. 237].

У період впровадження нової економічної політики мало місце послаблення антирелігійних заходів зважаючи на поширення релігії серед широких народних мас при продовжуванні посилення просвітницької та культурної роботи відповідної до радянської атеїстичної ідеології на фоні поширення антирелігійної агітації та пропаганди, розповсюдження антирелігійних організацій, товариств та клубів [Мироненко, 1992, с. 12]. Звісно радянська антирелігійна політика окрім того, що впроваджувалась у відповідності до ідеологічних принципів більшовизму по відношенню до України мала також антинаціональне забарвлення, оскільки знищувала одне з джерел національної самосвідомості, ліквідуючи таким чином невід'ємну частину української історії, посилюючи національне гноблення українського народу з метою його розчинення, радянзації та русифікації шляхом

установлення усебічного контролю над усіма сферами, де могла проявитись українська національна самосвідомість з подальшою їх ліквідацією. Відповідно до лукавої радянської політики послаблення церковного гноблення Народний комісаріат внутрішніх справ Української Соціалістичної Радянської Республіки видав циркуляр від 1 жовтня 1921 року для одного із своїх відділів – комунального господарства, де йшлося про заборону реквізицій деякої церковної нерухомої власності. Необхідність звернутися до структури НКВС обумовлювалась тим, що відповідні постанови та директиви Всеукраїнського центрального виконавчого комітету саботувались ортодоксальними більшовиками, які вважали перехід до такої політики у сфері релігії зрадою ідеалів Жовтня, принципів партії та духу більшовицької революції, тож для вирішення проблеми було долучено органи Народного комісаріату внутрішніх справ, котрий безсумнівно виконував усі розпорядження тоталітарного радянського режиму й пильно стежив за тим, щоб більшовицька політика втілювалась у життя належним чином [Шаповал, 1997, с. 283]. Відповідно до циркуляру Народного комісаріату внутрішніх справ була заборонена подальша реквізиція молитовних приміщень, а попередні акти реквізицій відмінялись. Також при Народному комісаріаті внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки було сформовано центральну міжвідомчу комісію, котра займалась проблемами реєстрації релігійних організацій, котра у своїй роботі керувалась різними таємними постановами та циркулярами. Відповідні адміністративні відділи Народного комісаріату внутрішніх справ стали важливим чинником не тільки у справі впровадження радянської політики, але й, частково, в її формуванні. У 1923 році Народний комісаріат внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки отримав усі необхідні повноваження для впровадження, контролю, й, частково, формування політики у сфері релігії. В подальшому для посилення контролю за учасниками релігійних організацій, діяльністю релігійних організацій та формуванням нових релігійних організацій Народний комісаріат внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки сформував та у липні 1923 року прийняв відповідну інструкцію стосовно порядку реєстрації релігійних товариств й про видачу дозволів на скликання зібрань релігійних громад [Софинов, 1942, с. 29]. Відтепер представник Народного комісаріату внутрішніх справ приймав безпосередню участь у роботі та діяльності зібрань релігійних організацій для забезпечення повного контролю над напрямками та формами їх діяльності у відповідності до інтересів радянського тоталітарного режиму й звітував своєму керівництву у Народному комісаріаті внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки. Також було ускладнено процедуру реєстрації релігійних громад. Окрім того відтепер релігійні організації повинні були кожного року надсилати до органів Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки списки своїх учасників. Також Народний комісаріат внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки звертав свою увагу на різноманітні сектантські громад для посилення свого контролю над ними, так відповідно до постанов і розпоряджень органів НКВС малі релігійні громади відтепер повинні були оформляти себе відповідно до законодавчих норм й реєструватись на районному рівні відповідно до наказу Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки від 1 серпня 1924 року [Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, 2000, с. 201]. Окрім того відтепер регламентувались проведення обрядів, а про

проведення релігійних зібрань потрібно було заздалегіть повідомляти органи Народного комісаріату внутрішніх справ. Органи НКВС особливу увагу приділяли комітетам незаможних селян, котрими опікувався через орган центрального відділу комітетів незаможних селян у структурі НКВС, оскільки на селі була велика концентрація релігійних організацій через, відповідно, здебільшого аграрний характер країни з переважно проживаючим у сільській місцевості населенням [Софинов, 1960, с. 58]. Перед комітетами сільської бідноти ставилось завдання на місцевих сільських зборах піднімати питання стосовно опису та взяттю на облік усього майна релігійних організацій, окрім того, яке безпосередньо необхідно для проведення відповідних релігійних обрядів. Поступово з тим як становилось зрозумілим, що Народний комісаріат юстиції на справляється у повній мірі зі своїми завданнями у справі впровадження радянської політики у сфері релігії, ліквідаційний відділ при ньому, що займався питаннями відокремлення релігії та держави, все більше починав взаємодіяти з більш ефективними органами НКВС, як наслідок було прийнято ряд резолюцій, які фактично перекладали відповідні завдання з місцевих органів Народного комісаріату юстиції на місцеві органи Народного комісаріату внутрішніх справ. Згодом, оскільки стало зрозуміло, що лише органи Народного комісаріату внутрішніх справ мають таку структуру котра пронизує собою усі ланки управління від самого низу як то органи районних виконавчих комітетів, сільських виконавців, сільських рад, що і забезпечує високу ефективність виконання поставлених завдань, тож у червні-вересні 1922 року відділ у справах відокремлення держави від церкви Народного комісаріату юстиції Української соціалістичної радянської республіки було офіційно повністю передано як самостійний орган до складу структури органів Народного комісаріату внутрішніх справ Української соціалістичної радянської республіки [Реент, 2018, с. 32]. Органи НКВС швидко розбудовували всеохоплюючу жорстку централізовану структури для роботи у релігійній сфері й не допускали втручання у свої справи інших радянських структур по релігійним справам інших радянських відомств. Органи НКВС намагались перешкоджати передачі церковного майна у відання Української автокефальної православної церкви, хоча вона в цілому вважалась радянською владою корисною для подальшої реалізації радянської політики у сфері релігії, органи НКВС у свою чергу робили ставку на більш контрольовані релігійні структури як то так звану «живу церкву», котру радянська влада створила у 1922 році для посилення контролю над релігійним життям й для більшого охоплення релігійного населення [Білас, 1994, с. 174]. Інколи місцеві органи влади протистояли тиску НКВС й ставали у питаннях належності церковного майна на бік Української автокефальної православної церкви виходячи з власних місцевих інтересів і не усюди органами НКВС вдалось зламати цей супротив, хоча в цілому органи НКВС досить ефективно стримували розгортання руху за Українську автокефальну православну церкву.

З початком скорочення органів НКВС у 1922 році відділ зі справ відокремлення держави від церкви було реорганізовано у підвідділ, раніше там працювало три особи, відтепер залишилась лише посада начальника, розпочались спроби зберегти колишню структуру, особливе занепокоєння викликала посада експерта, оскільки вона була важливою складовою контролю за виконанням завдань по відокремленню церкви від держави, займалась антирелігійною агітацією та пропагандою через організацію відповідних зібрань та лекцій. У реалізації радянської політики у сфері релігії органи

НКВС намагались грати на протиріччях між різними релігійними угрупованнями, вирішуючи спірні питання на користь більш слабких релігійних організацій, тим самим послаблюючи більш сильні релігійні організації залежно від регіону, в якому домінувала та, чи інша релігійна організація, окрім того органи НКВС провокували додаткові протиріччя між різними релігійними угрупованнями за рахунок надання різним релігійним організаціям церковних приміщень у спільне користування, однак для роботи з неіудейськими релігійними громадами органи НКВС намагались формувати структури, до складу яких не входили би євреї комуністи [Федеральная служба безопасности России. Исторические чтения на Лубянке, 2000, с. 26]. У антирелігійній роботі органи НКВС намагались представити все не як боротьбу з релігією, а як боротьбу із контрреволюцією, що приховалась в рядах релігійних організацій. З 1923 року органи НКВС почали також активно діяти проти єврейських релігійних організацій. У 1923 році відповідно до нових умов було реорганізовано ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави у відділ культів, підпорядкований адміністративному відділу НКВС. У лютому 1925 року для посилення роботи у справі відокремлення церкви від держави і школи було остаточно узгоджено народним комісаріатом юстиції нову інструкцію НКВС з цього питання, котра була вироблена роком раніше для виконання на практиці положень декрету стосовно відокремлення церкви від держави та школи [Шаповал, 1993, с. 301]. Таким чином було додатково уточнено та регламентовано взаємовідносини у сфері фінансів між релігійними структурами та державною владою, тож відтепер релігійні організації були зобов'язані сплачувати податкові збори за користування своїми будинками, приміщеннями, земельними ділянками, а для контролю за усіма цими фінансовими операціями релігійні організації повинні були регулярно надсилати до місцевих органів влади фінансові звіти, та звіти з описом власності, що належала релігійній організації.

Висновки. Таким чином ми бачимо, що загалом органи НКВС відігравали одну з головних ролей у справі втілення на практиці більшовицької політики по відношенню до релігії. Політика радянської влади по відношенню до релігійного життя була спрямована на встановлення повного контролю режиму над сферою релігії, незважаючи на формальне проголошення політики відокремлення церкви від держави, й ліквідацію антирадянських настроїв у релігійному середовищі та подальшому впливі на українське суспільство через релігію у руслі більшовицької ідеології. В цілому до прийняття адміністративного кодексу Української соціалістичної радянської республіки у 1927 році Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР відігравав головну роль у сфері релігійних справ не тільки як виконавчий орган, але й активно долучаючись до законотворчої діяльності, але при цьому органи НКВС продовжували активно працювати у релігійній сфері. У 1929 – 1930 роках із посиленням антирелігійної політики тоталітарної радянської влади Народний комісаріат внутрішніх справ Української радянської соціалістичної республіки активно долучився до розробки і втілення у життя нових положень у релігійній сфері для подальшого знищення як можна більшої кількості релігійних організацій законним в рамках радянської системи шляхом через їх перереєстрацію й долучення до реєстрації раніше незареєстрованих малих релігійних організацій. Для залишившихся легальних релігійних організацій було значно урізано права виключно

до проведення богослужінь у зазначених приміщеннях, жорстко заборонялась просвітницька релігійна робота серед молоді.

Список використаних джерел та літератури

- Білас, І. Г., 1994. *Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, Київ: Либідь, кн. 1.
- Лубянка: *Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991: справочник*, 2003. Москва: Издательство Яельского ун-та.
- Мироненко, А. Н., 1992. *Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-х - 30-х годов*, Киев; Днепродзержинск.
- Реент, Ю. А., Жигалев А. В., 2018. *Исправительно-трудовая система Советской России в довоенный период (1921 - 1940 гг.)*, Москва: Проспект.
- Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД 1918-1939: документы и материалы*, 2008. Москва: РОССПЭН, т. 1.
- Софинов, П. Г., 1942. *Карающая рука советского народа. К 25-летию ВЧК -ОГПУ-НКВД. 1917- 1942*, Москва: ОГИЗ, Государственное издательство политической литературы.
- Софинов, П. Г., 1960. *Очерки истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии (1917 - 1922 гг.)*, Москва: Госполитиздат.
- Федеральная служба безопасности России. Исторические чтения на Лубянке 1999 год. Отечественные спецслужбы в 20-30-е годы*, 2000. Москва.
- Шаповал, Ю. І., 1993. *Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії*, Київ: Наукова думка.
- Шаповал, Ю. І., 1997. *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи*, Київ: Абрис.

References

- Bilas, I. H., 1994. *Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917-1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [Repressive-punitive system in Ukraine 1917-1953: socio-political and historical-legal analysis], Kyiv: Lybid, kn. 1. (in Ukrainian).
- Lubyanka: *Organy VCHK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1991: spravochnik* [Lubyanka: Bodies of the VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1991: reference], 2003. Moskva: Izdatel'stvo Jel'skogo un-ta. (in Russian).
- Mironenko, A. N., 1992. *Sozdanie rychagov silovogo davleniya na ukrainskoe obshchestvo na rubezhe 20-h - 30-h godov* [Creation of levers of force pressure on Ukrainian society at the turn of the 20s - 30s], Kiev; Dneprodzerzhinsk. (in Russian).
- Reent, Yu. A., Zhigalev A. V., 2018. *Ispravitel'no-trudovaya sistema Sovetskoj Rossii v dovoennyj period (1921 - 1940 gg.)* [The correctional labor system of Soviet Russia in the pre-war period (1921 - 1940)], Moskva: Prospekt. (in Russian).
- Sovetskaya derevnya glazami VCHK-OGPU-NKVD 1918-1939: dokumenty i materialy* [The Soviet village through the eyes of the ChK-OGPU-NKVD 1918-1939: documents and materials], 2008. Moskva: ROSSPEN, t. 1. (in Russian).
- Sofinov, P. G., 1942. *Karayushchaya ruka sovetskogo naroda. K 25-letiyu VCHK -OGPU-NKVD. 1917- 1942* [The punishing hand of the Soviet people. To the 25th anniversary of the Cheka-OGPU-NKVD. 1917-1942], Moskva: OGIZ, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury. (in Russian).
- Sofinov, P. G., 1960. *Ocherki istorii Vserossijskoj Chrezvychajnoj Komissii (1917 - 1922 gg.)* [Essays on the history of the All-Russian Extraordinary Commission (1917 - 1922)], Moskva: Gospolitizdat. (in Russian).
- Federal'naya sluzhba bezopasnosti Rossii. Istoricheskie chteniya na Lubyanke 1999 god. Otechestvennye spetsluzhby v 20-30-e gody* [Federal Security Service of Russia. Historical readings on the Lubyanka 1999. Domestic special services in the 20-30s], 2000. Moskva. (in Russian).
- Shapoval, Yu. I., 1993. *Ukraina 20–50-kh rokiv: storinky nenapysanoi istorii* [Ukraine of the 20-50s: pages of unwritten history], Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yu. I., 1997. *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty* [ChK-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents], Kyiv: Abrys. (in Ukrainian).

SUMMARY
ACTIVITIES OF THE NKVD OF THE USSR IN THE SPHERE
OF RELIGIOUS LIFE (1920's)

Maxim Pesotsky

Graduate studentin of the Department of History and Archeology of the Slavs, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

The activity of the People 's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Socialist Soviet Republic in the period of the New Economic Policy in the Sphere of Religious Life is studied. The influence of the People's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Socialist Soviet Republic on the Ukrainian society of that time, the religious life of the Ukrainian people is highlighted. The role of the People 's Commissariat of Internal Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the implementation of the Soviet religious policy in Ukraine during the New Economic Policy and at the stage of its collapse is shown. The atheistic totalitarian Soviet government, officially declaring the principles of militant atheism, in practice tried to completely subjugate the religious life of the Ukrainian people in order to strengthen its regime's control over Ukrainian society through controlled church bodies, reduce the Ukrainian people's resistance to the Bolshevik totalitarian regime. , to break the Ukrainian national consciousness through the comprehensive intensification of the oppression of the Ukrainian people for the further transformation of the Ukrainian nation into Soviet society. As a result, although the regime managed to significantly strengthen its position in the religious life of the Ukrainian people, to put the religious life of the Ukrainian people under strict control, the Bolshevik government failed to replace the traditional national self-consciousness of the Ukrainian people with its totalitarian anti-people, anti-national ideological principles. defeat and complete inability to ideologically destroy the totalitarian Bolshevik Ukrainian people The Soviet regime intensified repressions against the Ukrainian people, launched broad punitive measures, intensified the policy of terror, and thus naturally reached the actual genocide of the Ukrainian people, its physical destruction on national grounds, regardless of class.

Key words: NKVD, Ukraine, Soviet power, repressive system, punitive bodies, USSR, religion.